

„жидкість“, що так сподобалась д. Волинцеві), але „причин, чого з єврейства став такий шкодливо-експлуаторський елемент, треба шукати глибше і, щоб визволити тутешні маси від єврейської експлуатації, треба братись якісь надзвичайні заходи, ніж репресалії над євреями та переселення сюди московських глитаїв**). Єврейство з цього (експлуаторського) погляду,—каже Драгоманов нижче,—це, коли хочте, патологічна, але все ж таки натуральна функція, якої не можна позбутись, не позбувшись наперед тих умовин, що її витворили. Викореніть „жидків“ і „жидів“—євреїв, знайдуться „жидки“ і „жиди“ іншої віри***).

Як бачимо, на лиху й негативну роль у нас якоїсь частини євреїв Драгоманов очей не закриває: та з другого боку він поясняє її не якимись перманентними рисами єврейства, а тільки обставинами життя їхнього, як і не бачить порятунку од лиха в репресіях. Суть єврейського питання на Україні він уявляє собі оцими тезами: а) євреї тут здебільшого елемент, що не витворює вартості, бо належить до категорії крамарів; б) крамарів цих занадто багато і через те вони занадто дорого коштують трудящим класам; в) євреї-крамарі зв'язані ще в солідарну корпорацію і через те їм легше боротися з сторонньою конкуренцією, і запобігати конкуренції серед самої корпорації; г) окрім того, серед самої єврейської громади єсть експлуатори й експлуатовані і форми експлуатації тут важчі через застарілу релігійну цивілізацію, і е) нарешті, з євреїв ще й релігійна група, що терпить усіякі обмеження од держави*). Оці різні сторони єврейського питання вельми плутають справу, бо до одної категорії збивають такі елементи, які мають зовсім таки не однакові інтереси. Вся біда єврейства лежить у тому, що його силою річей поставлено в таке становище, коли воно мусить виступати то як нація або віра, то як стан, то навіть як клас, відповідно до того, яку з наведених тез більше брати до уваги. А тим часом, як справедливо завважає Драгоманов, сучасний паразитний побут євреїв не дає навіть добробуту єврейській масі, що бідує страшенно і служить тільки за зняряддя до того, щоб збагачувати „єврейських тузів“, які, по правді сказавши, й не бажують навіть рів-

ного права євреям з християнами, хоча б, напр., права жити по цілій Росії; бо той злидарь-єврей, що обдирає мужика-білоруса через те тільки, що іншого й робити йому нічого, потрібен на те, щоб багатий єврей-підрядчик дешевше наняв робітника і т. и.“*). Одно слово, неодностайна з соціального погляду маса єврейства через своє юридичне, релігійне та національне становище часто мусить перед чужинцями виступати одностайно, наперекір насущним інтересам того, або іншого елементу з-поміж його і тим затемняє ті шляхи, якими треба йти, щоб єврейське питання розв'язати.

Ставши на такий ґрунт, на якому видко неоднородність єврейства, Драгоманов зазначає і такий вихід для єврейської справи, що був би корисним для більшости християн і самих же євреїв, то-б-то—обстає він за інтереси трудящих єврейських і неєврейських мас. І його позиція, хоч і висловлена за-для цензури „прикровоенно“, все ж таки виступає цілком виразно всякому, хто вміє читати між рядками. „Єврейське“ питання,—пише Драгоманов,—в найсерйозніших його сторонах останеться у нас без одмін таким, як і тепер є, аж доти, поки прийде час, що вже прийшов для інших європейських країв, коли особажді усякої віри дано буде однакове право,—то-б-то справдиться найлеший з усіх заходів що до єврейського питання“**). Але ж це тільки перший з цілого ряду заходів. Раз єврейство—соціальною силою, то щоб з її негативними сторонами боротись, треба братись не до репресій проти євреїв, а до того, щоб витворити відпорну силу серед самого ж народу: треба його правове, матеріяльне й культурне становище підняти. Вже тут ми чуємо натяк на звичайний Драгоманівський мотив про вагу політичної волі в житті народів, правда, не вимовлений цілком одверто. Але незабаром Драгоманов починає говорити вже так ясно, що не може бути ніякісенької непевности про його погляди в цій справі. Зробив це він уже в своїх закордонних публікаціях.

(Далі буде).

С. Єфремов.

*) Ibid. 221.

**) Ibid. 222—223.

***) Ibid. 223—224.

*) Ibid. 224—225.

**) Ibid. 226—227.

Драгоманов і єврейська справа.

Далі*).

III.

Року 1880 з української друкарні в Женеві вийшов листок „Отъ группы социализмъ-евреевъ“ що „во имя интересъ самого социализма“ зяквив усіх соціалістів-євреїв заводити організації і провадити про аганду соціалістичної науки серед єврейських робочих мас зрозумілою їм мовою, то-б-то—жаргоном. До листка, за підписами Драгоманова, Ляховського та Павліка, додано коротеньке, але дуже промовисте сізце, яке написав Драгоманов і яке можна вважати стислим резюме його поглядів на єврейську справу. Подіємо через те додаток цей сілком, переклавши на нашу мову.

В країні, що заселяє український народ в Росії й Австрії, живе двох родів і мільйон євреїв. З другого боку, тоді чи була це де-небудь така запекла боротьба між класами тушенної людности та євреями, як в Україні в XVII й XVIII ст. бо тут євреї були органами європейської державної й соціальної ладу.

В наші часи тільки третина євреїв на Україні належить до явного експлуататорського класу, другу ж третину повинно зарахувати до класу робітничого, і ця третина, а також і велика частина з останньої третини—поширеніша та наймитів у першій—зовсім не користується з вигод од тих прибутків, які, хоча й за допомогою її членів, мають єврейські капіталісти, і живе серед таких здивнів, які переважують навіть убожество „християнського пролетаріата“. А тисячом стара соціально-національна боротьба між українцями та євреями злишда бо собі яку не мають у випадках обох народів і пам'яті їх розділює такі шари з обох елементів людности, які однаково належать до трудящих мас і однаково терплять лихо од чужого економічного ладу. За теперішніх стосунків між українським народом та євреями можна сподіватись, що волею їх їх його проти цього ладу пізнає кровню єврейської людности, а це буде ще більшою несвободливостю, ніж події XVII—та XVIII вв. З другого боку антагонізм між євреями та українськими масами народу на Україні служить за одну з причин солідарности між такими шарами з самої ж єврейської людности,

яких інтереси по суті протидіють.

Ось через віщо для соціалістів на Україні повинно бути ділом надто великою наші розповсюдження ідей, що мають на меті, з одного боку, одлучити робітників єврейських од єврейських капіталістів, а з другого—прилучити єврейських робітників до робітників з інших племен. А як одним з найкращих для цього способів на початку може бути соціалістична преса тими мовами, якими розмовляють євреї, то ми не вагаємось висловити надію, що товариші наші на Україні допоможуть вище списаним заходам товаришів-євреїв*).

Ми бачимо, що український соціаліст стає тут сілком на широко-людський гуманний погляд що до єврейської справи; те, на що він тільки натякав у першій своїй пілцатурній праці, тепер виставляє він на цілий аріст і дуже виразно. Драгоманов одкидав всякі розмови про ті чи інші расові прикмети цілого єврейства і, влучачи серед єврейської людности величезну частину просто трудящих і через те тільки експлуатованих людей, і се до них із словом заохоти та допомоги (між иншим і самий листок друковано в його друкарні) і до того ж кличе і всіх свідомих товаришів своїх на Україну. Як видко з инших творів Драгоманова, це було наслідком не якихсь спеціальних симпатій до єврейства, а просто тільки частинною широкого плану, який не раз висловляв і розробляв детально наш публіцист — про організації федерально-соціалістичної пропаганди всіма мовами в Східній Європі, а надто мовою палебейськими**). Це була одна з найбільш принагідних для Драгоманова ідей, яку він невтомно розробляв, не зражаючи тим, що на ті часи вона дуже була непопулярною серед соціалістів в Росії. Виходячи з думки, що „треба ж комусь хоч як-небудь почати“, Драгоманов друкує книжки та брошури не тільки українською мовою, але й білоруською та

*) „Собрание политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова, Paris, 1906. Т. II, стор. 327—328.

**) Див. листок „Виваженим соціалістично-имігрантамъ изъ Россіи“, статю „Естественніи области и пропаганда социализма на палебейскихъ языкахъ восточной Европы“, „Визу сплану“, а також і по инших статях та виданнях окремих угаи.

польською і марить про те, щоб хоч по одній книжці видати для литвинів, естів, латишів, німців, та євреїв у Росії**).

Тут ж саму думку, тільки висловлену докладніше, стравіємо і в замітці „Єврейский вопросъ въ славянскомъ кружкѣ въ Лондонѣ“ („Вольное Слово“ 1882 р.). Числом людности — каже Драгоманов — євреї на Україні, в Білорусії та Польщі ціла нація, про яку ж тим більше треба комусь подбати, що стоїть вона у самих ненормальних відносинах до инших, що там живуть, нації**). Освічені євреї, а надто соціалісти з євреїв несуть, на думку Драгоманова, величезну відповідальність за те, що нехтують рідний народ, серед якого одні вони тільки й можуть до пуття працювати. Самот рівноправности мало, щоб розв'язати єврейське питання, бо з неї скористуються тільки освічені й заможні класи, а не єврейський пролетаріат, що потребує праці в иншому напрямку, про який була вже у Драгоманова мов в наведеному додатку до листка „Отъ группы социализмъ-евреевъ“.

Порівнявши так єврейське питання з практичного боку, Драгоманов знов вертається до його теоретичної сторони в спеціальних статях (на жаль, не скінчених) у „Вольномъ Словѣ“ під заголовком — „Єврейский вопросъ на Украинѣ“, а також і побіжними увагами в інших статях, як „Историческая Польша и великорусская демократія“ та „Вільна Спілка“.

Статю „Єврейский вопросъ на Украинѣ“ написано з приводу анти-єврейських погромів, що кривавою хвилею прокотились по Україні р. 1881.—до речі, вазначено тут, що Драгоманов передбачав цю страшну подію і застергав проти неї це в тому додатку до листка „Отъ группы социализмъ-евреевъ“, який подано вище. Остання статя Драгоманова безпосередно приходить до старої його статі в „Вістникѣ Европы“, але тепер у безцензурному виданні автор обходиться вже без тих на-

*) Див. „Собрание полит. сочиненій“, т. II, стор. 340.

**) Ibid., стор. 542.

тяжків, якими мусів обмежитись тоді. Розкажувавши історію єврейської колонізації на Україні й визначивши роллю в цьому рядю органів з їхньою системою репресій („черта осѣлности“ і т. и.), Драгоманов підходить до загальної постановки питання, або, як він каже, до „синтеза данаго вопроса“. Щоб діяти справедливого кінця єврейському питанню на Україні, треба, насамперед, зміркувати, хто такі у цій країні євреї і як вони ставляться до инших елементів людности, головним чином, до українського елемента, що складає велику більшість цієї людности, переважно чорноборіа*.) З аналізу статистичних, етнографічних та культурних даних Драгоманов знов приходить до висновку, що „євреї на Україні—це і нація, і віра, і стан!“**); до того ж, чималою мірою паразитний стан***). Це велими затемне справу і утрудняє спробу розв'язати її в интересах трудящих мас єврейських. Рахунки економічно-класові часто заступаються національними та релігійними і зненависть проти єврея-експлуататора та єврея-прихильника пануючої системи переноситься на всякого єврея. І єврей-пролетаріат мусить відбувати за чужий гріх, не повинно покуюючи його. Драгоманов тут знову вертається до своєї улюбленої думки про організації єврейського пролетаріата, бо „без цього сусли вічно плутатимуть його з єврейською буржуазією і на йому за її гріхи помштануться. Треба, щоб єврейський пролетаріат виразно зрікся всякої солідарности з євреями-капіталістами і натомість так само виразно виявив свою солідарність з українськими трудящими масами. В дальших статях Драгоманов обіцяв розглянути питання, як запобігти лихові од ненормального становища євреїв. На жаль, обіщані статі не були написані, хоч загальні думки Драгоманова нам уже й так відомі з попереднього.

Зрозуміваю свої погляди на єврейське питання, Драгоманов уже геть пізніше, а

*) Ibid., 534.

**) Ibid., 540.

***) Ibid., 534.

саме в „Вільній Спілці“, де він, між инчим, розглядає, чим та або инша нація може прислужитись визвольній справі й яку взяти участь у програмі „Вільної Спілки“ Євреї, як нація повзавлена елементарних прав громадянських, повинні сілком свідомо бажати всієї суми прав людини та громадянства... і обмеження самової властей, а також і самоврядування громадського; останне через те, що євреї у нас сидять густими масами і в багатьох громадах мають більшість“. Далі, як члени релігії, що тільки-но терплять російськими законами, вони „не можуть не бути прихильниками повної толеранції в справах віри аж до краю—до сілковитого поділу церкви й держави“. Але наголовніше, на думку Драгоманова те, що „серед українських євреїв єсть частина (пересічно од 1/4 до 1/3) людности, що працює сілком продуктивно (ремісники, хлібороби), і що частину заходами освічених і гуманно розвинених людей з-межи українців та євреїв можна зовсім зблизити до українського народу“*).

До такого зближення і йшла вся діяльність Драгоманова в тих пунктах, якими вона торкалась єврейського питання. Пригадуючи якось теоретичну спробу такого зближення між єврейськими та українськими соціалістами в Женеві та ставлючи в паралель до неї спробу порозуміння вже на чисто практичному ґрунті між штудларями та євреями „братством“ у Єлисаветі—Драгоманов такими прозорими словами ці спроби характеризує: „это—слабья теперь вины будущаго крупнаго движенія, которое одно въ основаніи чужаки ринуть єврейский вопросъ на Украинѣ“**).

Кінчаючи розділ цими словами, ми можемо до них додати хіба, що першим сілком свідомим і енергичним сівачем цього зерна був не хто инший, як таки сам Драгоманов.

*) „Собрание политич. сочиненій“, т. I, стор. 308—309.

**) Ibid., 235.

*) Див. „Рада“ № 254.

Драгоманов і єврейська справа.

Д а л і¹⁾.

IV.

Такі були у Драгоманова погляди на єврейську справу, що викликали похвалу та компліменти на брудних сторінках „Кієвлянина“. Ми бачили, що, по совісті кажучи, Драгоманов похвалив тієї й компліментів не заслужив, що тільки важучи на неосвідомленність читачів своїх що до Драгоманова, мудрагель із „Кієвлянина“ підбив свої людозненавистні погляди чесним і незаплямленим іменням українського публіциста. Але ця претензія „Кієвлянина“ на солідарність з Драгомановим, хоч і яка комична сама по собі, все ж таки дуже характерна для історії відносин усяких кругів у російському громадянстві до поглядів Драгоманова і через те варто на цій історії спинитися. Без цього мій начерк був би не повний.

Взагалі кажучи, відносини до поглядів Драгоманова на єврейське питання дуже добре можна схарактеризувати отими словами з листу Тургенева: „гнусные генералы меня хвалили, а молодежь ругала“, додвши хіба—або й зовсім не зважала. Одного „гнусного генерала“, що вдячливо схиляється перед Драгомановим і простягає до його руку, ми вже бачили; тепер же треба обернутись і до другого табору, який мусів був прислухатись добре до слів Драгоманова, але або тільки нападався на його, або ж не помічав, та й досі не помічає, простягнутої до євреїв руки великого українського публіциста. Погляди Драгоманова на єврейську справу дорогі нам не тільки через те, що вони проказували добру стежку, щоб гуманно розв'язати справу, а й через те, що Драгоманов у ті часи стояв самотою при таких поглядах і боровся за їх навіть з товаришами з загального визвольного руху. Як і в багатьох інших справах, Драгоманов і в єврейській справі на свій час був еретиком, проти якого найдужче повставали ті люде, що повинні були прийняти його погляди за свої, бо вони найбільш відповідали всій їхній позиції. Однак цього не сталося.

Заклики Драгоманова до організації єврейського пролетаріату і почин його в цій справі виданням згаданого листка „Огъ группы евреевъ-соціалистовъ“ серед соціалістичних елементів у Росії зустрів, як не раз зазначав і сам Драгоманов, „одни-

ми равнодушно, другими даже вполне враждебно“¹⁾. Так привітали його погляди і російські та польські „інтернаціоналісти“, і навіть українські „націоналісти“, окрім польсько-українських робітничих гуртків зі Львова, що висловили йому своє спочуття²⁾. Драгоманов поясняє це тим, що „маса соціалістів у Росії, євреїв, поляків та українців з роду, запаморочена („отвлекаемая“) абстрактними формулами та централістичними симпатіями („тяготѣніями“), була не готова до того, щоб розуміти місцеві соціально-національні стосунки в їх конкретних формах“³⁾. Це надто виразно виявилось, як почалися на Україні антиєврейські погроми, що їх можливість Драгоманов передбачав іще перше. Соціалістичні елементи опинились далеко від руху, а коли попробували були взяти слово з приводу його, то заговорили просто такі несосвітні річі. „Плюндровання („разгромъ“) євреїв,—писано в ч. 4 „Чорного Передѣла“,—це прелюдія до більш серйозного та відповідного до цілі („цѣлесообразнаго“) руху“⁴⁾—і погляд цей був, можна сказати, загальним серед тодішніх російських соціалістів з обох фракцій: і чорнопередільці, і народовольці однаково ставились до єврейських погромів. „На півдні перше, ніж де инде, народне незадоволення почало виявлятися масовим революційним рухом, що через місцеві обставини придбав антиєврейський одтінок“,—пише автор „внутренняго обозрѣнія“ в ч. 6 „Народной Воли“⁵⁾. Виясняючи далі, як повинні ставитись революціонери до погромів, той самий автор буквально пише таке: „относится не только отрицательно, но даже индеферентно къ чисто народному движению мы не вправъ; мы обязаны выражать общую формулу всѣхъ силъ, справедливо недовольныхъ и активно протестующихъ, и сознательно направляютъ эти силы, удерживая при этомъ ихъ исходный пунктъ“⁶⁾. До цих промовистих слів нічого було б додавати, як би окремі особи з-межи тодішніх революціонерів не говорили ще промовистіше. Так, в „Листкѣ Народной Воли“

¹⁾ „Собрание политич. сочинений М. П. Драгоманова“, т. II, стор. 337, 541.

²⁾ Ibid., т. I, стор. 235.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Цитую з „Исторической Польши и великорусской демократіи“ Драгоманова; „Собрание политич. сочинений“, т. I, стор. 236.

⁵⁾ В. Базилевський (Богучарскій)—„Литература партіи Народной Воли“. Вип. I. Сібібург, стор. 269.

⁶⁾ Ibid., стор. 275.

(ч. 1 за 1881 р.) надруковано цікавого листа „Изъ деревни“ (видимо—з українського села), в якому автор так резюмує свій погляд на погроми: „я... прийшов до твердого переконання, що антиєврейський рух по селах носить на собі сліди свідомого відношення до життя, відбиток ідейності; що городський факт „побивання євреїв“ село в своїй свідомості перетворило в ідею, яка цілком відповідає розумовому складу сільської людини“¹⁾. Сподіваючись погрому в селі, автор так недвозначно малює свої почування, що цілком ясно виступає його бажання, щоб погром почався швидко. „Картина страшеного переляку (євреїв),—пише він,—дуже мене хвилювала, дратувала мої нерви. Особисто у мене, певна річ, не було охоти йти проти євреїв війною, але я переживав думки й почування народу, і мені здавалося, що ось-ось, іще година й спалахне погром, я лічив хвилини... Вперше спало мені тоді надумку: як помалу зростає народне зворушення („возбужденіє“).. На 11-ту годину все втихло. Я вже другу ніч не спав, з години на годину чекаючи, що от-от почнеться. Я чекав... а ніч минала тихо, спокійно. Село ніби дримало; пронесеться якесь шепотіння, вчується далекий крик, неначе стогін, що вирвався з окритого темрявою ночі села—й замре в повітрі. Уявлявся мені велетень, закутий у кайдани... (Другого дня) людність сиділа тихо. Видко було, що буря на цей раз минула. Ждати мені не приходилось, і з великим жалем покинув я село“²⁾

Так показують справу сучасні документи; не інакшою вона стоїть і в теперішніх споминках тих людей, що були наочними свідками та самовидцями тих часів. „Подекуди починались єврейські розрухи,—пише в своїх споминках О. Любатович,—і революціонери мали це за симптом революційного почування, що йде вгору“³⁾. Ще один російський письменник констатує, що „були дуже хороші й дуже чесні люде, які оправдували погроми 1881 року тим, що „з євреїв не нація, а клас“⁴⁾. Можна б ще декілька подати характерних документів такого самого змісту, але я обмежусь тільки уривком з голосної колісь відозви „Украинскому народу“ (1881 р.),—тим більше, що її не

¹⁾ Ibid., стор. 244.

²⁾ Ibid., стор. 246—247.

³⁾ О. Любатович—„Далекое и недавнее“, „Былое“, 1907 р., кн. VI, стор. 146.

⁴⁾ Діоніс—„Призывъ“, „Русское Богатство“, 1906 р., кн. V, стор. 35.

знаходимо навіть у збірниках д. Базилевського-Богучарського, а тільки частину переруковано в згаданій вже статі Драгоманова „Еврейській вопросу на Украйну“.

Тяжко стало людям жити на Украйні та чим далі—все тяжче стає...

...Од жидів гірше всього терплять люде на Украйні.—Хто забрав у свої руки землі, діса та корчми?—Жиди.—У кого мужик часом крізь сльози просить доступитися до свого лану, до своєї царини?—У жидів.—Куди не глянеш, до чого не приступиш—жиди усюди. Жид чоловіка лає, він його обманює, п'є його кров. Немає у селі життя од жиди.

Покидає чоловік рідне село та рідну хату, почина, по світі блукаючи, долі шукати—скрізь незолу найде, бо скрізь, скрізь грабить його ледаче зілля...

У городі ще гірш, як у селі. Тут усі фабрики, усі базари, усе начальство їх грішми закупує *

Подавши частину з цієї відозви й зазначивши, що вона правдиво встановляє звязок між експлуатацією народа та загальним ладом у державі, Драгоманов проте додає, що відозва все ж таки „не піднялась по-над конкретний показ факту, тобто по-над рівень того розуміння, що має й сама чорноробуча маса“. А вже, на думку Драгоманова, просто таки непрощенний гріх забувати, що серед розбитих та пограбованих євреїв були не тільки злидарі (по багатьох місцях їм тільки й досталось), але й до того ще люде трудящі, що так само живуть з власних ручок та пучок, як і трудящі люде з-поміж самих погромщиків **). Драгоманов ясно бачив, як далеко „наперекір дійсному життю“ такі погляди заходять і яку вони шкоду роблять і в загальній визвольній справі, і спеціально в єврейському питанні через неввагу відповідних елементів до місцевих обставин та потреб дійсного життя ***)...

В усякому разі на цьому конкретному випадкові—антиєврейських погромах найрельєфніше виступила вся різниця між поглядами Драгоманова та загалу соціалістів з Росії. І різниця ота тільки честь приносить далекоглядному, гуманному та широлюдському відношенню нашого публіциста до справи стражденного народу. Але вона поясняє й те, чому голос Драгоманова остався „гласомъ вопіющаго въ пустыні“ і не знайшов прихильности, ба навіть відгуку в революційних кругах. Централістичний напрям, з-під якого ферули й досі ще не визволились цілком поступові

*) „Собрание подит. соч.“ Драгоманова, т. II, стор. 529—530.

***) Ibid. 530—531.

***) Ibid. т. I, стор. 236, і далі.

елементи в Росії, тоді, за часів Драгоманова, панував неподільно і багато нашому публіцистові довелось енергії й праці віддавати на боротьбу з ним навіть у таких соціалістів, що сами себе звали федералістами. Справа „плебейських народів“ мірялась там на централістичний аршин, всякий національно-визвольний рух серед поне олених націй вважався за злочинство проти єдиного загальнолюдського поступу та загального визволення. Ось через віщо заклик Драгоманова до пропаганди соціалізму „плебейськими мовами“ здавався за якесь чужне дивацтво, а що до євреїв спеціально, то що вже й говорити про це, коли, кажучи словами Драгоманова, „велика частина революційних кругів у Росії ставилася симпатично до плюндровання євреїв і великі надії на це покладала, як на початок близького широкого революційного руху в народі“ *). Що Драгоманов не помилювався й не побільшував, пишучи цей, як на теперешні часи, акт обвинувачення—це надто виразно видно з отих документів, які подано вище.

Але—tempora mutantur et nos mutamur in illis, і тепер поміж „дуже хорошими й дуже чесними людьми“ даремно було б шукати апології погромам з якого б то ни було погляду,—тепер на цьому „гнусные генералы“ спеціалізувались. А проте... стара несправедливість що до Драгоманова й досі остається непоправленою. І коли „гнусные генералы“ з „Кієвлянина“ єдине через те, що Драгоманов „жидкость“ зве так „жидкостью“, простягають ніби з шанобою до його свої брудні руки—„дуже хороші й дуже чесні люде“ мовчать, просто мабуть не знаючи, яку Драгоманов ролю грає в справедливій й гуманній постановці єврейського питання. Ми маємо цілу низку праць, в яких усіма сторонами трактовано єврейську справу—і хоч би одне слово, нехай би тільки в історичному огляді, знайшли про Драгоманова та його погляди й практичні заходи в справі відродження єврейського трудящого народа! Ось вам стаття д. Гурвича

*) Ibid. т. II, стр. 529. Порівн. ще кінець статі „По поводу еврейскихъ безпорядковъ“ у „Приложеніи къ Листку Нар. Воли“, № 1: „Нагадаємо читачам, що й велика французька революція почалася з побивання євреїв (Тен). Це якийсь сумний фатум, якого не втечеш... Коли починається антиєврейський рух, то можна бути певним, що в йому криється протест проти усього ладу і починається рух далеко глибокий“. Базилевскій (Богучарскій) „Литература партіи нар. воли“, вып. II, стр. 110.

„Первые еврейские рабочие кружки“ („Былое“, 1907, кн. VI), ось докладні праці в виданнях „Серпа“, ось „Матеріали къ истории еврейскаго рабочаго движенія“ і т. и.—Імєння Драгоманова, що таки перший ставив широко справу організації єврейського пролетаріята, не кажучи вже про інші сторони його поглядів, ви нігде не побачите. Та що з російських письменників дивуватись, коли навіть автор єдиного, здається, огляду єврейського руху в українській публіцистиці *)—і той про Драгоманова ні пари з уст!... Дивний факт і надзвичайно сумний, бо показує, як мало ми знаємо історію власного розвитку, як страшні обставини нашого національного життя переривають „преемственныя нити“ й як часто буваємо ми в ролі „Іванів—непомнящих“... І з цього погляду нехай заживий докір буде нам енергія „гнуснаго генерала“ з „Кієвлянина“, що зумів знайти, хоч і препарував по своєму, погляди Драгоманова...

(Кінець буде).

С. Єфремов.

Історія одного селякика.

Еркман Шатріан.

Частина друга.

Рятуйте отчизну.

(Далі **).

Я ніколи не забуду того дня, не забуду, яким глибоким снігом нам довелось йти і який гарний краєвид одкрився нам з гори: весь Альзас, до самого Рейну, верстов на двадцять,—біла широка долина під сніговою пеленою, маленькі села, низки дерев, ліси. Не забуду й того, що сказав мені Валентин у трактирі „Зеленого Дерева“, куди ми зайшли для спочинку коло години десятої.

Іншим часом там, бувало, спинались підводи, але зімою, у січні, ніхто не наважувався їхати тою дорогою.

Маленький трактирчик, серед соснового бору, над краєм кручі, весь був заметений снігом; тільки вузька стежечка вела туди, а протоптали її, мабуть, двоє-трьоє перехожих ще вчора; маленькі віконця виглядали зо снігових кучугурів, які тільки трошки було розгорнуто лопатою.

Коли б не смужка диму, що виходила з димаря, можна було б подумати, що в

*) М. Гехтер—„За синтезом“, Л.-Н. Вістник, 1908 р., кн. VII.

***) Див. „Рада“, № 250.

Драгоманов і єврейська справа.

(Кінець *).

V.

Кілька часу тому в „Раді“ почалась була полеміка з приводу єврейського питання на Україні. На жаль, вона, видимо, не зацікавила українського громадянства, бо дуже швидко урвалась, не давши досить матеріалу, що показував би, як дивиться на справу широкий загал нашої публіки. Це дуже прикро, бо єврейське питання для нас—питання такої ваги надзвичайної, що ним можна міряти взагалі напрям тієї чи іншої громадської групи. Скажу більше: це наше внутрішнє питання, а не тільки околицнє, і не розв'язавшись так або інакше з ним, ми не вирішимо й для самих себе одного з найголовніших пунктів у нашій програмі. Думаю, що огляд тих думок, які висловлював про єврейське питання наш найвизначніший публіцист, дуже не зайвий буде, щоб цю справу до ладу порішити. Тепер я дозволю собі, хоч уривково, висловити ще кілька власних уваг.

Три головних напрями, скільки можна помітити, змагаються в українському громадянстві що до єврейського питання. Один, як показує брошура д. Демченка „Правда обь украинофильствѣ“, *) має виразно антисемітичну окраску. Другий, що відбився на статі Виборця з Полтавщини „Чи знаменне з'явище?“ („Рада“, ч. 214) стоїть на ґрунті українського націоналізму і, не поділяючи всіх крайностей попереднього, ставить натомість політику „здорового, розумного національного еґоїзму“. Нарешті третій—статі д. Росьового (ч. 216), Дорошенка (ч. 218) та редакційна в числі 208—стоїть знов на іншій позиції, пробуючи єврейське питання поставити й розв'язати на осно-і загально-людських принципів, хоч, певна річ, кожний з названих авторів виставляє наперед якусь одну сторону питання.

Про антисемітизм в українстві чудно навіть говорити, так він не личить гли-

*) Див. „Рада“, № 256.

*) Про неї вже доводилось мені говорити.— див. „Відгуки з життя та письменства“ в „Номій Громаді“, 1906 р., кн. III.

боко-демократичним підставам усього українського руху. Антисемітизм свідомий може повстати у нас тільки наслідком якогось непорозуміння, або низькококости у тих з українців, що до цього напряду признаються. А надто це треба сказати про антисемітизм агресивний, я сказав би—зоологічний антисемітизм, що ладен вступати навіть за урядові репресії що до єврейської людности, обороняючи „черту осьдлости“, процентову „норму“ по школах і т. и.

Насамперед, як що ці репресивні заходи оправдувати для євреїв, аргументуючи якимись особливими їхніми расовими прикметами, то нічого тоді повставати проти репресій для українців, нічого нарікати, що нам не дають, мовляв, того або іншого, коли ми й сами вже заздальгидь лагодимось не давати тих самих прав комусь іншому. Дуже-бо легко і в українцях вшукати яку-небудь „шкідливу“ рису, — та й вишукувати нічого, бо й так наші вороги орудують на всі боки марою сепаратизму,—і нею виправдувати і lex joserphoviana 1876 р., і теперішні заборони української школи, і всякі такі заходи, про які мало не що дня ми чуємо й читаємо. Але й по-за цією морально-теоретичною незручністю на українському ґрунті, антисемітизм і практично дуже шкодить інтересам самого ж таки українського народу. Згадавши про таких українців, які „не тільки приставали до всіх голосів, що обороняли всякі обмеження євреям прав, а навіть висловлювались проти того, щоб дати євреям право жити по всій Росії“, Драгоманов дуже влучно розбиває їхню аргументацію. „Це,—пише він,—тим дивніше чути, що експлуатація євреями українських мас прибрала гострих форм безперечно через те, що євреїв згромаджено в південно-західній частині Росії. Таке згромадження заподіяно цілком штучно від російського законодавства, що керувалося в цьому разі не тільки вузькими великоросійськими міркуваннями, а ще й видимим заміром на те, щоб залушити розвиток національно-українського середнього стану“ *)... Порівнявши статисти-

ку єврейської людности, напр., в Полтавщині тепер із тим, скільки її було в XVIII ст., ми,—каже далі Драгоманов,— побачимо, що „принаймі хоч половина, як що не більше, теперішньої єврейської людности в лівобічній та в степовій Україні повинна б була оселитись в губерніях великоруських, як би на це не було поставлено штучної заслони від російського уряду. Ось через віщо більше ніж чудно, що заступники українських країв не тільки не домагаються як найенергичніше, щоб ту заслону скасувати, але де-хто навіть підтримує суворинсько-аксаковські софизми про те, щоб обмежити євреям право жити по всій Росії. Як що українські народівці тішать себе надіями, що всякі труднощі присилують євреїв зовсім виселитися з Росії, то це більш, ніж наївно, бо мільйонні маси не виселяються. А через те, виходячи з самої українсько-народовської позиції, треба б домагатись не тільки права євреям жити по всій Росії, а ще й упорядкованої добре організації єврейського переселення з західної частини до східної, щоб цим хоч трохи поправити несправедливість, яку заподіяло великоруське законодавство з часів Катерини II“ *).

*) „Собрание политич. сочиненій“, т. II, стор. 526—527.

ку єврейської людности, напр., в Полтавщині тепер із тим, скільки її було в XVIII ст., ми,—каже далі Драгоманов,— побачимо, що „принаймі хоч половина, як що не більше, теперішньої єврейської людности в лівобічній та в степовій Україні повинна б була оселитись в губерніях великоруських, як би на це не було поставлено штучної заслони від російського уряду. Ось через віщо більше ніж чудно, що заступники українських країв не тільки не домагаються як найенергичніше, щоб ту заслону скасувати, але де-хто навіть підтримує суворинсько-аксаковські софизми про те, щоб обмежити євреям право жити по всій Росії. Як що українські народівці тішать себе надіями, що всякі труднощі присилують євреїв зовсім виселитися з Росії, то це більш, ніж наївно, бо мільйонні маси не виселяються. А через те, виходячи з самої українсько-народовської позиції, треба б домагатись не тільки права євреям жити по всій Росії, а ще й упорядкованої добре організації єврейського переселення з західної частини до східної, щоб цим хоч трохи поправити несправедливість, яку заподіяло великоруське законодавство з часів Катерини II“ *).

„Мільйонні маси не виселяються“—ця ясна і проста думка розбиває надії й тих з поміж українців, що єврейське питання бажали б розв'язати методом сіонізму. Отже ніякими ілюзіями та утопічними формулами життєві питання нігде й ніколи не розв'язуються. Єврейська справа мусить бути у нас порішена, не сходячи з нашого ж таки, українського, ґрунту. Історична доля та історичні обставини зв'язали єврейський народ з українським так міцно, що ми, не вдаючись у сферу фантазій та утопій, не можемо навіть зміркувати, яким би то побитом можна було той зв'язок розірвати. Мов двох рабів, їх одним ланцюгом до купи скуто, і порвати його не сила ні одному, ні другому. То й нічого ж і братися до тактики тих силоніць до пари зведених рабів, що нерозумно зачинають сварку та бійку, один одного гризуть та нівечать і тим своє становище ще гіршим роблять. Треба вигадати якийсь

*) Ibid, 528—529.

тихомирний modus vivendi, за якого не було б кривди ні тому, ні другому народові.

Видима річ, що тактика „здорового розумного національного еґоїзму“, як її ставить Виборець з Полтавщини—„на основі принципу: do, ut des“, тут нічого не пособить. Занадто вже од неї комерцією тхне і занадто близько вона стоїть до того, щоб „одкинути... сентименти (!) і взятись до здорової політики—такої самої, як вони (євреї) вживають проти нас, хоч,—цілком несподівано додає автор,—і не такої вже жорстокої, як вони виявили у Вишніці“. *) Чому? — спитаємо. Коли еґоїзм, то еґоїзм; коли „do ut des“, то й навпаки: не даєш мені, то й тобі не дам... Злякавшись консеквентного висновку з своєї пропозиції, автор позбавив її й тієї „крихти здорового розуму“, яка ніби з першого погляду в ній була. Од „здорового еґоїзму“ не лишив нічого той несподіваний додаток. А все через те, що автор не на якомусь загальному принципі, а на комерційному „do, ut des“ заснував свою позицію.

З іншого погляду виходить другий автор, що писав у „Раді“ про єврейське питання, д. Росьовий. Значивши, що не можна брати все єврейство за якусь одностайну, компактну масу, що серед його так само відбувається гостра боротьба класів, груп та інтересів, д. Росьовий дає таку програму нашої національної політики що до євреїв:

По скільки єврейство виступає як поневолена національність, всі наші симпатії й вся наша допомога суть зараз і будуть завжди на його боці. Тут ніяких компромісів не може бути, й та сума національних прав, якої ми домагаємось для себе, мусить бути дана й всім іншим поневоленим націям Росії, в тім числі й євреям. Але поскільки який-небудь клас, яка-небудь група єврейства або й ціле єврейство вкупі виступатимуть як сила ворожа для українства й для українського національного розвитку, ми повинні завзято боротися проти них. Боротися не такою зброєю, яка б звеселявала нас самих, себто не репресіями й не домаганням репресій, а такою зброєю, яка одночасно і зміцнювала б нас, і збільшувала б нашу силу, і давала б певну гарантію перемоги. Ця

*) „Рада“, ч. 214. Нагадую читачам, що єврейська інтелігенція повстала проти української гимназії в Вишніці на Буковині.

зброя—наша національна свідомість, зміцнення нашої національної, економічної та культурної організованости“).

Інакшими словами новітній автор сказав те саме, що більш, як тридцять років тому, за аксіому мав Драгоманов **). І це не випадково сталося, бо обидва автори виходять не з якихсь „сентиментів“, а з загальних принципів, опертих на фактах із життя, яких тільки той не бачить, хто не хоче нічого бачити. А ці факти, на жаль, іншими не стали.

Становище євреїв і досі не одмінилось з того часу, як його аналізував Драгоманов, як що не погіршало. І досі євреї не тільки нація, але й віра окрема і великою мірою клас, не кажучи вже про чорносотенні заходи зробити всіх євреїв навіть однією політичною партією—революційною. І досі, як показують новіші досліди, євреї у нас великою мірою крамарі і „крамарів цих занадто багато і через те вони занадто дорого коштують трудящим класам“ *). І досі подуктивні й непродуктивні класи єврейства механічно й силоміць зібрано на невеличкому, як що рівняти до цілої Росії, одрубі—на Україні, в Білорусії та Польщі, де вони своїх позитивних прикмет не мають до чого прикласти, а мусять перебиватись аби-як, не перебіраючи в засобах. І досі єврейські робітники та ремісники збивають до останньої міри ціну за працю й живуть на порозі пауперизма в страшених злиднях, яких не знає ніякий інший пролетаріят, а крамарі та всякі непродуктивні класи хапаються частогусто шахрайських способів єдино через страшенну знов таки конкуренцію, що повстає на ґрунті переяження країни крамарями. А кінець-кінцем „царь-голод“ нігде не має стільки підданців, як у нещасній „чертї осьдлости“ і то здебільшого серед єврейської бідноти, хоч од неї переходить і на сусідів, своїм крижаним крилом огортаючи й українські маси. Полі-

*) „Рада“ ч. 216.

***) Порівняй стор. 226—227 в томі I-ому „Политическихъ сочиненій“ [московське видання].

*) З крамарювання живе 38,65 проц. єврейської людности, 35,43 проц. її припадає на всякий промисел, решта ж розпадається на 6 інших професіональних категорій. Див. Бланка „Роль єврейского населенія въ экономической жизни Россіи“, С.-Петербургъ, 1908. Сторони 12—13.

тика державного антисемітизму, не розбіраючи, б'є і євреїв, і ті народи, серед яких євреї живуть великими масами—всю „черту єврейської осьдлости“.

Отже найпершої ваги діло, і то з погляду інтересів навіть українського трудящого люду—про єврейський уже й не казати—це знищити „черту осьдлости“ і всякі інші спеціальні репресії проти євреїв. Репресії ці належать до того ж самого арсеналу централістично-обрусительних заходів, що й „ограничительныя мѣропріятія“ проти українців, поляків, грузинів, литвинів, вірмен і всіх інших недержавних націй в Росії і корінем їм був тільки національний шовінізм. Нікому репресії й на макове зерно не пособляють, зате шкодять безпосередно тим, на кого їх нацїлено, а по дорозі манівцями зачіпають і всю людність у Росії. Звичайно, що самим скасуванням репресій єврейська справа не розв'яжеться ще, але розв'яжуться руки і в самих євреїв, і в українців, щоб почати її розв'язувати. Безперечно одно, що тоді лишок і крамарів, і ремісників, які тепер або сидять на шиї у трудящих людей, або ж одно одного поїдають і постачають живий матеріал для кадр пауперів—перейде в ті сторони, де і крамарів, і ремісників зараз бракує, а на Україні зостанеться стільки, скільки її економічні умови можуть видержати. Поменшиться, значить, експлуатація від непродуктивних класів, а добробут продуктивних зросте. Разом з тим само єврейство, що його репресії сковують тепер часто в одну суцільну масу, де „не розбірають особ“, розпадеться швидко на окремі групи й перестане колоти очі своєю, як ми знаємо, фактивною одностайністю, за якої кожний член нації відповідає за чужий гріх. „Кругова порука“ в таких справах менше, ніж де инде, до речі.

Та скасування всяких репресій—це хоч і неминучий, але все ж таки тільки перший ступінь, на якому спинятись не повинно, коли хочемо до чогось дійти. *Wer A sagt, muss auch B sagen*, а там і на інші літери прийде своя черга. Одкидаючи обмеження й репресії проти окремих груп людности, треба разом заходитись і коло того, щоб правове становище всієї людности відняти. В одному українському народно-

му анекдоті хтось радить, як підвести шкапу, що знесилена впала й не мала сили встати: „не карай її, каже пугою, а карай вівсом“... Ото ж і в соціальних проблемах не досить покласти пугу, а треба взяти в руки і щось позитивне, бо без цього припущені не встануть, а голодні своїх мук од голоду не забудуть. Піднявши правове становище, а з ним і добробут людности, ми тим самим знищимо й ще одну болючу сторону єврейського питання, яка, правда, входить уже в сферу просто людського існування.

Нехай не ремствує читач, що, почавши з єврейського питання, ми скінчили загальною справою людського існування. Що ж маємо робити: всяка серйозна справа кінець-кінцем приведе нас до загального питання, немов ті шляхи, що всі колись провадили до Риму. Тільки на широкому ґрунті загального визволення од усякого лиха й можна до решти розв'язати у нас оту поплутану вельми єврейську справу. І євреї, й українці повинні зрозуміти, що тільки тут і тільки єднанням, добросусідськими стосунками й обопільною допомогою можна знайти вихід з того сліпого заулка, в якому всі ми однаково блукаємо. Борючись проти репресій над євреями, українці боротимуться й проти власного лиха, що тими репресіями санкціоноване, і навпаки—дбаючи справді над тим, щоб підняти український народ із занепаду, євреї дбатиуть над оздоровленням атмосфери для власного свого життя.

Я чую, як кихкають мудрагелі з „Кіевлянина“ та до них схожі людці, як вони „і кивають, і моргають“, що ось то, мовляв, знайдено зв'язок між українством та єврейством; чую неприхильні голоси навіть з де-яких українських сфер... Чую—і проте не вагаюсь ще раз сказати те, що сказав. Погодитися обом народам легко буде: як український народ в головній масі живе з праці рук своїх, так само з неї годується і більшість єврейського народу. На цьому ґрунті спільних інтересів трудящого люду можна знайти і спільний шлях до того порозуміння, яке, мовляв Драгоманов, „одне тільки може гуманно розв'язати єврейське питання на Україні“.

Сергій Єфремов.